

SPOREN VAN STADHOUDERS

VERBLIJVEN EN BESTUREN IN HET WESTELIJKE DEEL VAN HET BINNENHOF

RONALD STENVERT

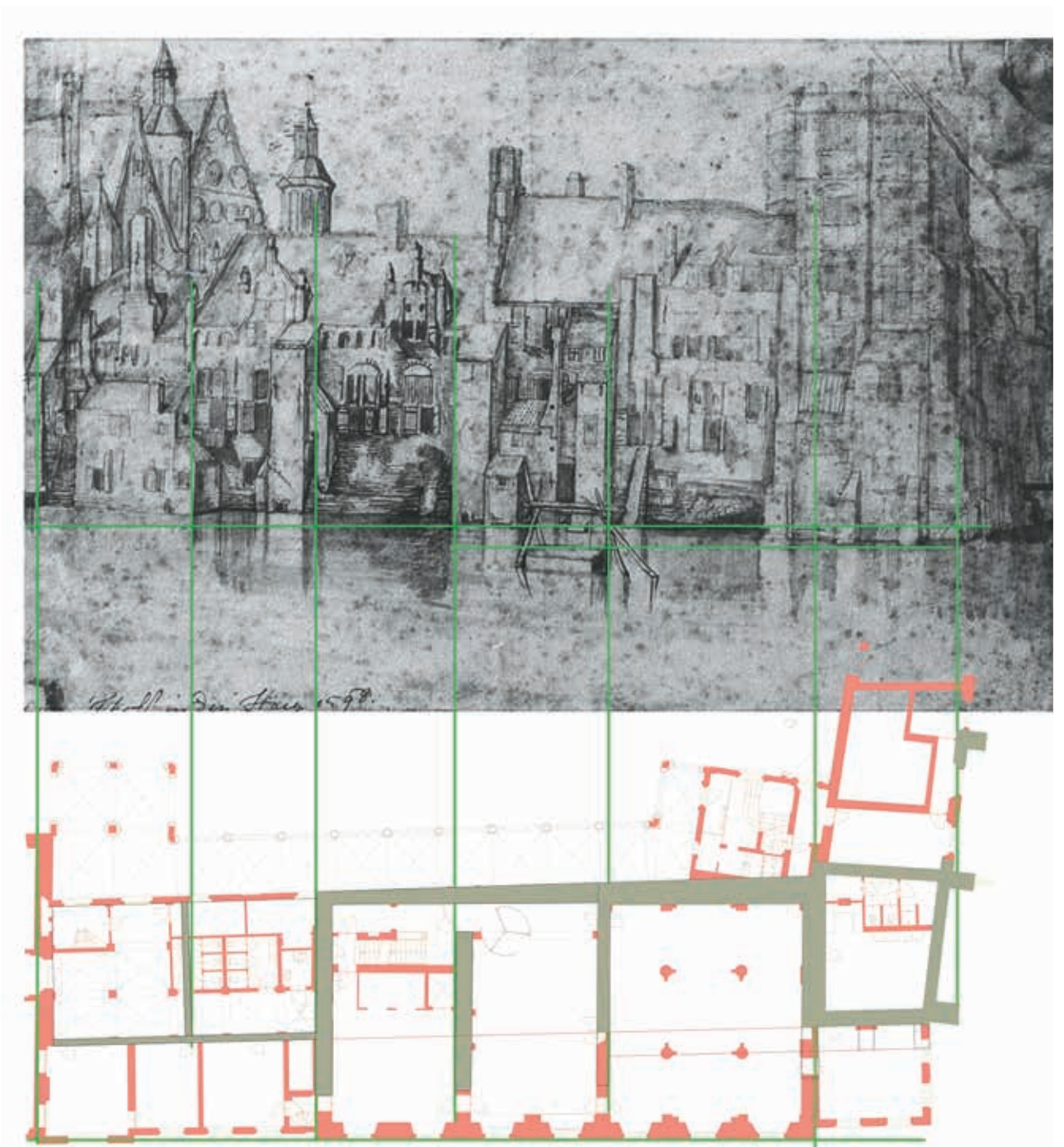

In het midden van de veertiende eeuw verrees in de noordwesthoek van het Binnenhof een 'ridderhuis'.¹ Dit bestond uit de westelijke Buitenhofvleugel en de noordelijke Hofvijvervleugel. Deze laatste sloot aan op de rond 1289 gestichte Hofkapel, die dit nieuwe complex scheidde van de grafelijke residentie aan de oostzijde. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw was de

ze noordwestzijde van het Binnenhof het onderkomen van de stadhouders. Aan het eind van de eeuw was de begane grond echter ook in gebruik bij de Raad van Holland, de voorloper van de Staten van Holland.

Dit artikel schetst de ruimtelijke ontwikkeling van het Stadhouders Kwartier door de eeuwen heen. Daarbij gaat het ook om de uitbreidingen ten tijde van de Republiek (1588-1795), die uiteindelijk de gehele westzijde van het Binnenhof zouden beslaan. Centraal in dit verhaal staat de strijd om de macht tussen de stadhouders en de Staten van Holland. Deze is aan de opzet en inrichting van de gebouwen af te lezen en nog niet eerder op deze wijze gepresenteerd. Uitgangspunt vormden de reeds bestaande literatuur over het Bin-

▲ 1. Simon Frisius naar Hendrick Hondius (I), tekening met gezicht op het Binnenhof en de Hofvijver in 1621 met de uitbreiding aan de Buitenhofzijde en de muur van de Prinsentuin (Rijksmuseum Amsterdam, oorspronkelijk drie tekeningen; hier combinatie van het midden- en rechterblad, bewerking auteur)

2. Detail tekening uit 1598 toegeschreven aan Claes Jansz Visscher, geplaatst boven de bestaande toestand van de kelder met in grijs de mogelijke laatmiddeleeuwse muurdelen (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerking auteur)

nenhof en de bouwhistorische onderzoeken die recent zijn uitgevoerd ter voorbereiding van de huidige renovatie in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf.² Deze onderzoeken werden bemoeilijkt doordat de gebouwen ten tijde van het onderzoek nog in gebruik waren en – mede als gevolg van de eerdere verbouwingen – deels waren beklampt en bepleisterd. Niettemin bleek het mogelijk, door de aangetroffen bouwhistorische gegevens te combineren met beeld-, kaart- en archiefmateriaal, een genuanceerder beeld van de bouwgeschiedenis te reconstrueren dan we tot nu toe had-

den.³ Daarbij volgen we de ontwikkeling van het Stadhoudelijk Kwartier vanaf de bouw van het laatmiddeleeuws ridderhuis tot de nieuwbouw in de jaren zestig van de vorige eeuw, met daarbinnen een belangrijke rol voor de stadhouders en de Staten van Holland, die lange tijd hun stempel op het complex hebben weten te drukken. De achtereenvolgende bouwfases zijn op pagina 60 weergegeven op één plattegrond (afb. 12), waarnaar op verschillende plaatsen in de tekst wordt verwezen.

MIDDELEEUWSE RESTEN

De vroegste afbeeldingen van het Binnenhof tonen op de noordwesthoek een groot pand met meerdere bouwlagen en een kap, boven een kelder die zich aan de Hofvijver als souterrain manifesteert.⁴ Aansluitend aan de oostzijde bevonden zich twee volumes onder zadeldak en een tussenlid grenzend aan de Hofkapel: de Hofvijvervleugel. Het linker van deze volumes, dat was voorzien van twee Vlaamse gevels, zou in 1520 zijn toegevoegd als keuken met voorraadkamers.⁵ Aan de andere zijde van het hoekpand lag een vleugel met trapgevels die boven het dak uitstaken en beneden een opening in de vorm van de Middenpoort: de Buitenhofvleugel. Een vergelijking van een tekening uit 1598 met zicht op dit complex vanaf de Hofvijver met de huidige plattegrond laat zien dat in de kelder nog veertiende-eeuwse muurdelen aanwezig zijn (afb. 2).⁶ Hier zijn grote bakstenen aangetroffen die deze datering ondersteunen.⁷

In 1522 stelde Karel v Antoon I van Lalaing (1480-1540) aan als stadhouder van Holland en Zeeland. Na de plundering van Den Haag door Maarten van Rossum in 1528 kreeg deze opdracht orde op zaken te stellen. Mogelijk werd in die tijd besloten de Middenpoort te

vernieuwen. De architectuur daarvan, met zowel laatgotische hogels als consoles met renaissance-sleufbandornament, kan rond 1530-1540 worden gedateerd (afb. 3).⁸

PRINS MAURITS

In 1585 werd prins Maurits (1567-1625) benoemd tot stadhouder van Holland en Zeeland. Hij was de eerste van de Oranjes die zich op het Binnenhof vestigde. Het oude ridderhuis voldeed echter niet meer aan de eisen die de prins eraan stelde. Daarom gaven de Staten van Holland en West-Friesland rond 1592 opdracht tot de bouw van een nieuwe woontoren. In 1598, of enkele jaren daarvoor, werd met de bouw begonnen en in 1604 was dit 'nye werck' ingericht (afb. 1).⁹ De toren bestaat uit zes bouwlagen: een kelder, begane grond en vier verdiepingen. Voor de kelder en vermoedelijk ook een deel van de begane grond is het oude muurwerk van het ridderhuis benut. De licht trapeziumvormige plattegrond is hiervan het gevolg. Maurits wilde per se een torenvormig woongebouw, niet zozeer met het oog op de verdedigbaarheid, maar vooral vanwege de status. Met zijn zware haakse steunberen en een voor die tijd opmerkelijk plat dak – als belvédère – functioneerde

3A. Detail van een van de consoles van de Middenpoort met aan de zijkant een sleufbandmotief (de 'streepjes') (foto auteur, 2018)

3B. De Middenpoort (later Stadhouderspoort genoemd) van rond 1530-1540 zoals momenteel opgesteld in de tuin van het Rijksmuseum in Amsterdam. De huidige poort in Den Haag is een kopie uit 1879-1880 (foto auteur, 2018)

4. Claes Jansz Visser (11), tekening van het Binnenhof ten tijde van de onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt (Rijksmuseum Amsterdam)

het zeker als zodanig.¹⁰ Aan de Binnenhofzijde kreeg de Mauritsstoren een achtkantige traptoren en een houten galerij.

Maurits zag zich als opvolger van de stadhouders van de graven van Holland. De Staten van Holland zelf dachten daar anders over. Zij hadden in 1581 de wetgevende macht van Filips II overgenomen en zagen zichzelf als de 'grafelijkheid' aan wie het eigendomsrecht van de gebouwen op het Binnenhof en directe omgeving toekwamen. De Staten werden voorgezeten door de landsadvocaat.¹¹ Dat was sinds 1586 Johan van

Oldenbarnevelt (1547-1619). Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) liepen de spanningen tussen Maurits en Van Oldenbarnevelt hoog op. Na een conflict in 1618 liet Maurits hem oppakken en ter dood veroordelen. Op 13 mei 1619 werd Van Oldenbarnevelt op het Binnenhof terechtgesteld (afb. 4).

Door deze daad was de strijd tussen stadhouder en Staten vooralsnog in het voordeel van de prins uitgevallen, maar ruimtelijk waren ze tot elkaar veroordeeld. De Staten van Holland gebruikten, zoals gezegd, een deel van de begane grond en ook andere

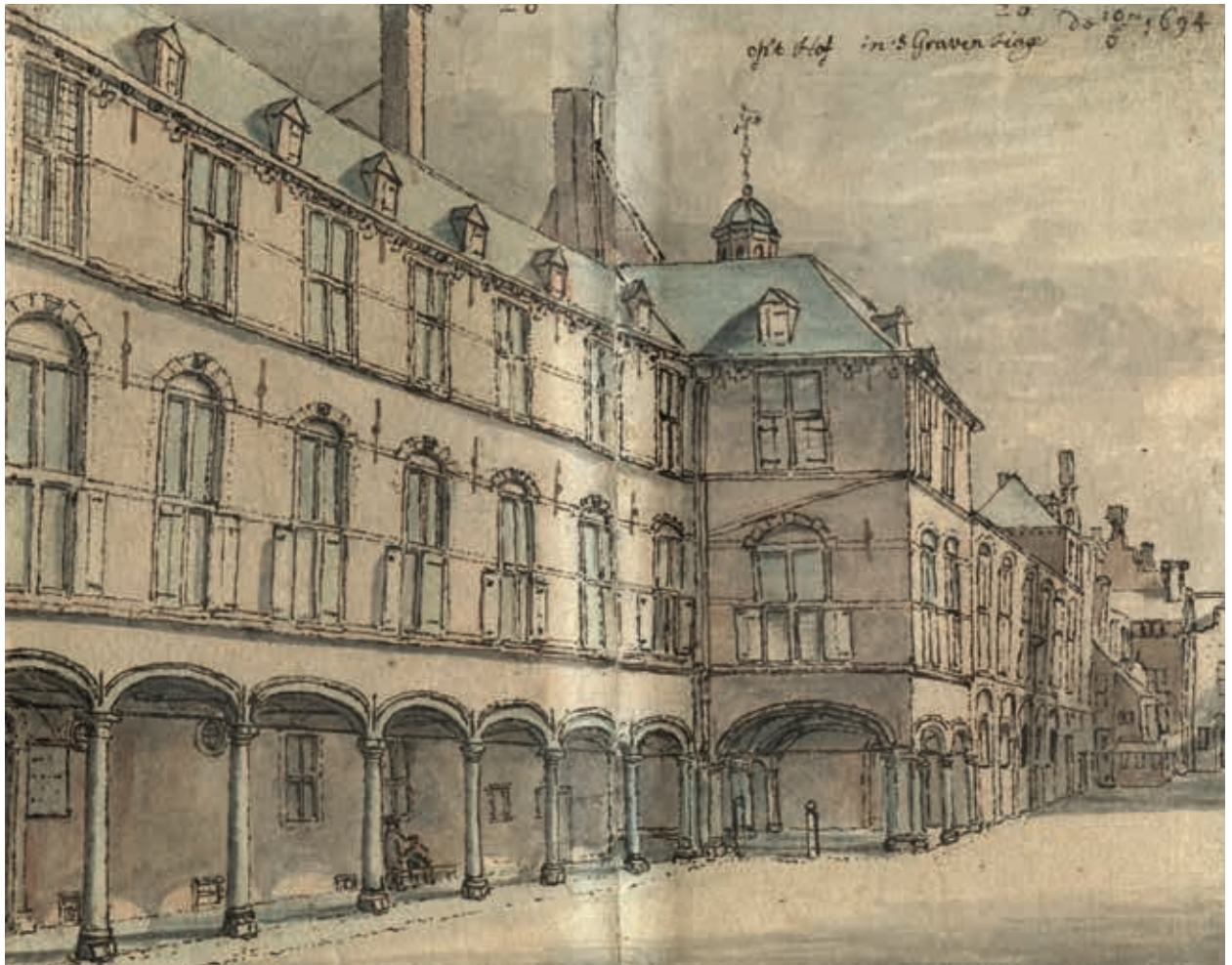

instellingen zoals de Gecommitteerde Raden en de Secretarie van Holland hielden daar kantoor. De bovengelegen bouwlagen waren residentie van Maurits en zijn familie. Nadat Maurits in 1618 de titel prins van Oranje had geërfd, verzocht hij in 1620 om verbetering van zijn accommodatie.¹² In 1620-1621 verrees aansluitend aan het deel met de Middenpoort (sindsdien Stadhouderspoort genoemd) in zuidelijke richting een nieuwe vleugel van in totaal nu negen traveeën (afb. 1 en afb. 12 bouwfase 4). Aan de Buitenhofzijde van deze nieuwe vleugel kwam in 1621 een ommuurde Prinsen-

tuin tot stand. Aan de Binnenhofzijde werd de nieuwe vleugel voorzien van een galerij van blauwe en grauwe (natuur)steen.¹³

FREDERIK HENDRIK

In 1625 overleed Maurits en werd hij opgevolgd door zijn halfbroer Frederik Hendrik (1584-1647), die kort daarvoor was getrouwd met Amalia van Solms (1602-1675). Frederik Hendrik wilde zijn aanzien in Europa bekrachtigen en realiseerde een aantal omvangrijke buitens, waaronder paleis Huis ten Bosch (1645-1651).

5. Valentijn Klotz, tekening van het Binnenhof in 1694 met in de hoekrisaliet op de tweede verdieping het kabinet van Mary Stuart (Haagse Beeldbank)

Hij bestendigde de claim van de stadhouders op het Binnenhof en liet een aantal aanpassingen aan de Hofvijervleugel doorvoeren en aan de zijde van de Hofkapel voor zijn vrouw een appartement bouwen. In 1632 breidde hij de Mauritstoren aan de vijverzijde uit. Tevens werd de trap in de binnenhoek tussen beide vleugels verbouwd. Volgens auteur G.G. Calkoen ging het daarbij om een nieuwe 'bordestrap' tot aan de tweede verdieping, maar het is waarschijnlijker dat het een beperkte aanpassing betrof.¹⁴

Begin 1635 vonden in de Mauritstoren kort na elkaar twee branden plaats, waarna de noordelijke aanbouw in 1635-1637 werd vergroot en vernieuwd (afb. 12 bouw-fase 5).¹⁵ Na de verbouwing had Frederik Hendrik in de Buitenhofvleugel een appartement op de eerste verdieping, bestaande uit een kabinet, twee antichambres en een audiëntiekamer. Amalia's appartement op de verdieping daarboven bestond uit een kabinet, garderobe, twee antichambres en een slaapkamer. In 1639-1640 werden de gebouwen tussen de Mauritstoren en de Hofkapel aangepast voor hun zoon, de latere Willem II (1626-1650), die in 1641 met Mary Stuart

(1631-1660) trouwde.¹⁶ Voorafgaand aan haar komst in 1642 werd vanaf 1632 aan de zijde van de Hofkapel een kabinet gebouwd. Dit werd verbonden met de in 1639 aanbestede nieuwe stenen galerij, ter plaatse van de oude houten galerij. Het nieuwe gedeelte bestond uit een appartement van twee kamers boven de al aanwezige keuken met aan de Binnenhofkant in een hoekrisaliet een kabinet (afb. 5).¹⁷ Op 20 februari 1644 brak in dit nieuwe appartement brand uit, waardoor een groot deel van de naastgelegen Hofkapel werd vernield, maar het appartement zelf liep geringe schade op.

Nadat Willem II in 1647 stadhouder was geworden, hield hij zijn ontvangsten in de woonvertrekken van het Stadhouderslijk Kwartier, vermoedelijk in de ruimtes aan de Buitenhofzijde. Door zijn onverwachte dood op 5 november 1650 heeft hij er weinig verbleven. Acht dagen later werd zijn zoon Willem III (1650-1702) geboren. Amalia van Solms verhuisde naar het Oude Hof aan het Noordeinde, maar Mary Stuart, de 'Princesse Royale' bleef tot haar dood in 1660 wonen in haar appartement met kabinet in de hoekrisaliet.

EERSTE STADHOUDERLOZE TIJDPERK

Met de dood van Willem II ving het eerste stadhouderloze tijdperk aan (1650-1672). De Staten van Holland en West-Friesland grepen meteen de kans om hun invloed te vergroten, zowel in de Republiek als op het Binnenhof. In juli 1651 bepaalden zij dat het stadhouderschap niet langer erfelijk was en er geen nieuwe stadhouder meer zou worden benoemd. Twee maanden later verzochten ze om een 'bequaemer en aensienlijcker' vergaderplaats.¹⁸ Op 3 oktober 1651 namen de Staten van Holland het besluit tot nieuwbouw. Als een statement werd bewust gekozen voor bebouwing tussen de Mauritstoren en de woning van de 'Princesse Royale' met behoud van de galerij aan het Binnenhof, maar met de sloop van een stuk van het recente (in 1639 gerealiseerde) deel met appartement boven de keuken.

Gepland werd een prominent gebouw met een 'seeker uijtsteek' aan de zijde van de Hofvijver, waaraan een deel van de stadhouderlijke vertrekken zou worden opgeofferd. Johan de Witt (1625-1672), lid van de bouwcommissie, presenteerde de eerste plannen op 3 februari 1652. Architect Pieter Post (1608-1669) ging daarmee aan de slag. De uitvoering stond vanaf het begin, in juni 1652, onder leiding van opzichter Pieter Arentsz. Noorwits (ca. 1612-1669). In 1655 was de ruwbouw gereed; dat jaartal werd in de toegangsdeur tot de grote zaal aangebracht. Gebruikmakend van bestaande bouwmuren kwam op de begane grond de zaal voor de Gecommitteerde Raden (nu Noenzaal) gereed en op de verdieping een dubbelhoge nieuwe vergaderzaal voor de Staten van Holland, geflankeerd door een trappenhuis en antichambre (nu koffiekamer) (afb. 12 bouwphase 6). De afwerking van het nieuwe gebouw zou nog ruim twaalf jaar in beslag nemen.¹⁹

STADHOUDER/KONING WILLEM III

Na 1672 verschoof de macht weer richting stadhouder. In juni dat jaar werd de Republiek gelijktijdig aangevallen door Engeland, Frankrijk en de bisdommen Münster en Keulen. De Staten benoemden Willem III (1650-1702) als kapitein-generaal voor de duur van één veldtocht. Nadat eind 1673 alle vijandelijke troepen het land hadden verlaten, werd Willem III alsnog definitief tot stadhouder benoemd. In 1677 trouwde hij met Mary II Stuart (1662-1695). Veel zal het paar niet op het Binnenhof hebben geresideerd; ze verbleven vooral op hun paleizen in Buren, Dieren, Breda en Honselaarsdijk. Toch vond ook Willem III het van groot politiek belang om zijn positie op het Binnenhof te bestendigen.

Ter compensatie van de verloren ruimte aan de Hofvijverkant werd de Buitenhofvleugel in 1678 met vier traveeën naar het zuiden verlengd tot in totaal dertien traveeën aan die zijde (afb. 12 bouwphase 7). De uitbreiding betrof een onderkelderd deel met op de begane grond een keuken en daarboven op de verdieping privévertrekken bestaande uit een slaapkamer met kabinet. De vertrekken sloten aan op de bestaande indeling: op de eerste verdieping voor de prins en op de tweede voor zijn vrouw.²⁰ Via de galerij aan het Binnenhof bleef het resterende deel van de oorspronkelijke vertrekken aan de Hofvijvervleugel bereikbaar.²¹

Door zijn verplichtingen in Engeland vanaf 1688 (Glorious Revolution) verbleef Willem pas weer vanaf 1691 met enige regelmaat op het Binnenhof. Na de dood van Mary II Stuart, begin 1695, liet hij aan de zuidrand van de Prinsentuin een statig huis bouwen voor zijn gunsteling Arnold Joost van Keppel (1670-1718), 1ste Earl of Albemarle; sindsdien het Hof van Albemarle genoemd (afb. 6).²²

6. Het rond 1690 gebouwde en rond 1730 verbouwde Hof van Albemarle op het Buitenhof met links de zuidwesthoek van het nieuwe stadhouderlijk kwartier en op de voorgrond het plein waar zich de Prinsentuin bevond, kort voor de sloop in 1915 (Haagse Beeldbank)

1751 kon geen van de plannen doorgang vinden. Anna van Hannover bleef in het Stadhoudelijk Kwartier wonen en nam daar tot haar dood in 1759 de landszaken waar. Gedurende haar regentschap kreeg De Swart de opdracht voor de nieuwe stadhouderstrap in de binnenhoek. Deze kwam in 1752-1753 tot stand en bestaat nu nog (afb. 12 bouwfase 9).²⁸

In 1766 werd Willem V (1748-1806) meerderjarig en werd voor hem een nieuwe eetzaal ingericht.²⁹ Een jaar later huwde hij Wilhelmina van Pruisen (1751-1820). Haar audiëntiezaal op de tweede verdieping kreeg rond 1770 een nieuw stucplafond, dat al in 1879 zou worden ontmanteld.

NIEUWBOUW VOOR WILLEM V

Wat zijn vader niet voor elkaar kon krijgen, lukte Willem V wel. Op 27 juli 1776 besloten de Staten om een nieuw Stadhoudelijk Kwartier te laten bouwen. Zij kozen daarvoor de zuidwesthoek van het Binnenhof. Daar lag aan de zuidrand in het midden een poort met brug over de omgrachting die de 'Beek' werd genoemd. Oorspronkelijk heette de poort de zuidpoort of 'cokenpoirte', later de Hofpoort. Naast een stenen keukengebouw stond in die hoek van het Binnenhof een aantal min of meer losstaande gebouwen, waaronder een koffiehuis (afb. 7). Diverse administratieve functies van de Staten van Holland, zoals die van de ontvanger-generaal, waren ondergebracht op de begane grond van de Binnenhofvleugel en in enkele van de losstaande gebouwen.

Om de nieuwbouw te kunnen realiseren, moest eerst plaats worden gemaakt. Al in 1765 hadden de Staten besloten om westelijk van de Hofpoort de Landsdrukkerij te bouwen, hetgeen een jaar later was gebeurd (afb. 12 bouwfase 9). Bij het bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat de oude panden uit het midden van de zeventiende eeuw toen niet volledig zijn gesloopt, maar zijn samengenomen achter een nieuwe gevel aan het Binnenhof.³⁰

In 1776 kon het koffiehuis op het Binnenhof worden aangekocht.³¹ De nieuwbouw van het Stadhoudelijk Kwartier werd gepland tussen enerzijds de bestaande verbindingsgang (lange zaal) tussen het oude Stadhoudelijk Kwartier van 1678 en het Hof van Albemarle, en anderzijds de aan de oostzijde pas gerealiseerde Landsdrukkerij. Het nieuwe complex ging uit drie delen bestaan: een representatief volume met balzaal en natuurstenen pronkgevel aan het Binnenhof op het vrijkomende terrein; een appartement voor de stadhouder ter plaatse van de genoemde verbindingsgang met een voorgevel aan het Buitenhof; en een dienstvleugel aan de zuidzijde van de Beek.³² Het water werd aldaar overkluisd en boven die overkluizing werden de toiletten gesitueerd. De dienstvleugel ging het Cingelhuis heten. Ter compensatie van de te slopen ruimten in gebruik bij de Staten van Holland namen de Staten

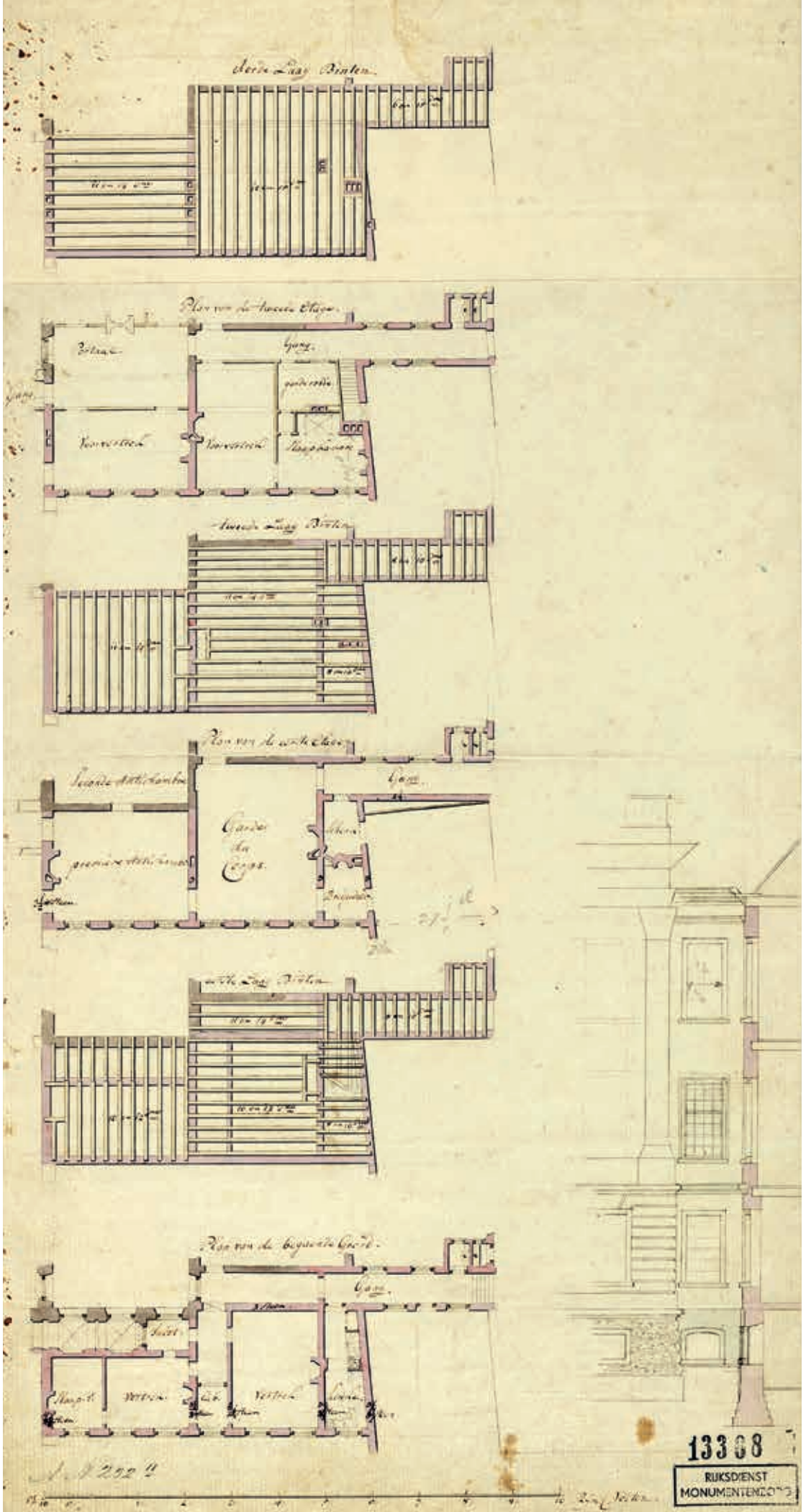
de gelegenheid te baat om even verderop een nieuw gebouw te realiseren: in 1777 verrees ten oosten van de Hofpoort een nieuw Comptoir-Generaal (geldkantoor).

Nadat in 1772 Pieter de Swart was overleden, benaderde men Friedrich Ludwig Gunckel (1743-1835) voor de uitvoering van het nieuwe Stadhoudelijk Kwartier.³³ Hij was in 1770-1772 als assistent van De Swart betrokken geweest bij de verbouwing van de Hofkapel. Van het ontwerp voor het nieuw Stadhoudelijk Kwartier zijn drie sets tekeningen bekend.³⁴ De eerste omvat niet uitgevoerde ontwerpen; de tweede uit 1777 is een verdere uitwerking, inclusief het appartement voor de stadhouder in de hoek tussen het oude en het nieuwe Stadhoudelijk Kwartier (afb. 8). De derde set betreft overwegend interieurontwerpen, maar omvat ook een plattegrond van de uiteindelijke situatie van kort na 1789 (afb. 9). Op eerdere tekeningen staat een tweede trap op de overkluizing, maar in de plattegrond is deze trap iets verder zuidwaarts geplaatst met een kabinetje over de Beek. Op deze tekening zien we ook de uitbreiding van de keuken die op het laatste moment werd toegevoegd. Kort na het begin van de bouw kon een cluster van drie huisjes aan de Hofsingel worden aangekocht en met gezamenlijke voorgevel en kap aan het complex worden toegevoegd (afb. 10). Het appartement van de stadhouder kwam op de plaats van de in 1780 afgebroken lange galerij en de dienstvleugel op die van de oorspronkelijke dienstvleugel van het Hof van Albemarle (afb. 11).

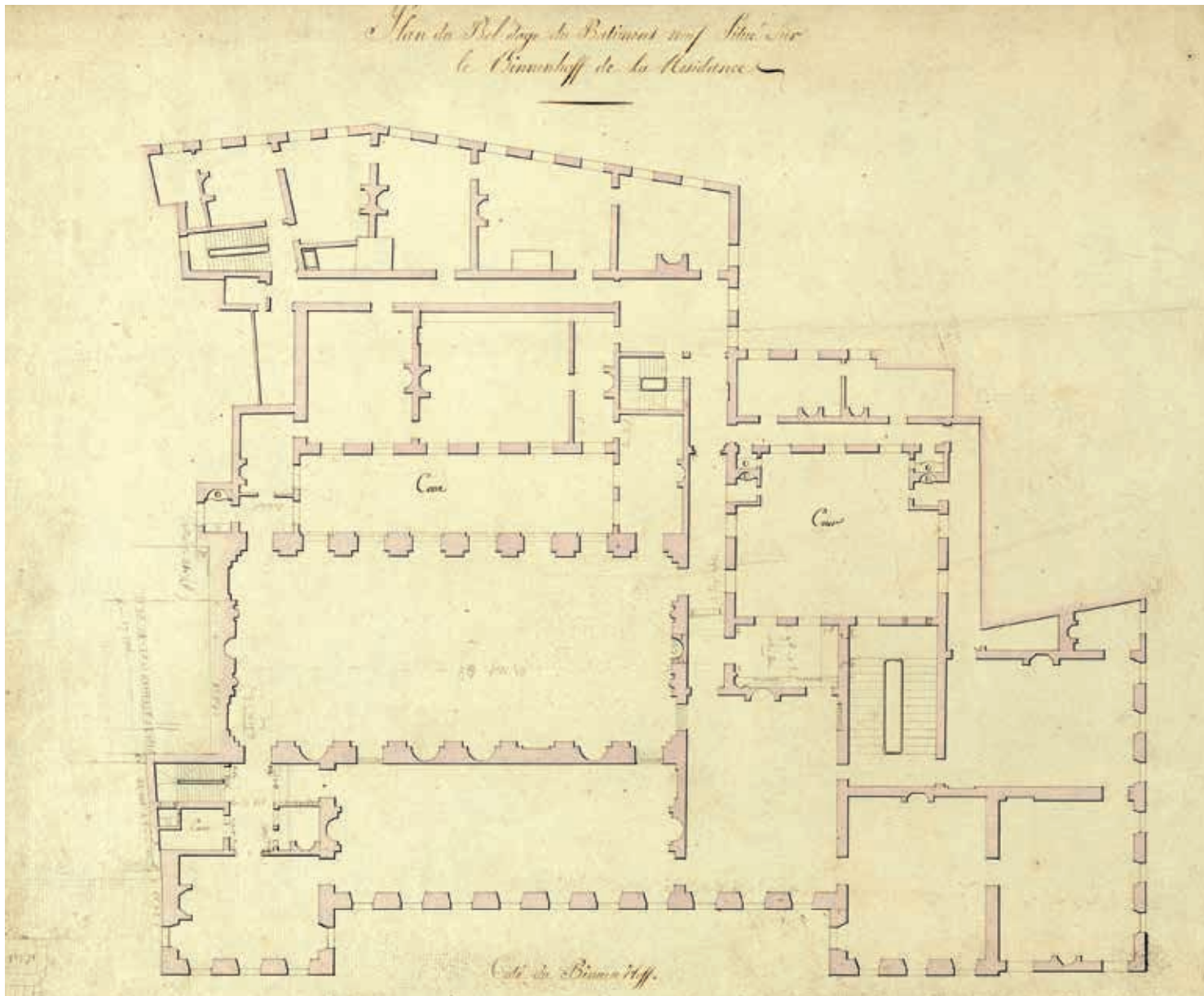
Het nieuwe Stadhoudelijk Kwartier omvatte op de begane grond links een hoofdwacht met daarachter de voorraadruimtes. Bij het rechter avant-corps bevonden zich de vestibule en de toegang tot de hoofdtrap. Op de bel-etage kwam aan de binnenplaatszijde de 'grote zaal' (balzaal) en aan de voorzijde de grote eetzaal, rechts geflankeerd door de kleine eetzaal. In de beide avant-corpsen kwamen antichambres (rechts de 'Seconde Antichambre'). De achtervleugel, in het Cingelhuis, bood op de verdieping onderdak aan de meest belangrijke personen van de hofhouding, onder wie de hofmeester en de hofmaarschalk.

Zoals gezegd, verrees aan de westzijde het appartement van de stadhouder met een souterrain en (dienst)toegang naar het Buitenhof. Op de begane grond bevonden zich vertrekken ter weerszijden van de middegang. Vermoedelijk huisde hier de kamerheer van de stadhouder. Deze gang liep met een haakse bocht door naar het Hof van Albemarle en had halverwege boven de overkluizing van de Beek een toilet. Dat toilet vormde het spiegelbeeld van het uitgebouwde toilet van het representatiedeel van het nieuwe Stadhoudelijk Kwartier aan de andere zijde van de overkluisde Beek (afb. 11b). Op de bel-etage van het appartement kwam aan de noordzijde de 'Premiere Antichambre' met aansluitend het vertrek van de lijfwacht, een kabi-

8. Plattegrond van de begane grond, eerste en tweede verdieping met bijbehorende balklagen van het appartement van de stadhouder. Goed zichtbaar is dat het appartement rechts een gang heeft naar het toilet boven de Beek. Het noorden is links (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

13308
RIJKSDIENST
MONUMENTENCORPS

9. Plattegrond van de eerste verdieping in gerealiseerde toestand, vermoedelijk kort na 1789, met de keukenuitbreiding linksboven, het kabinet rechts over de Beek met aansluitend het kleine trappenhuis daar en rechtsonder het appartement van de stadhouder (bel-etage). Het noorden is onder (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

net voor de brigadier en een schenkruimte. De tweede verdieping, met een portaal, twee voorvertrekken en een slaapkamer, stond in verbinding met het oostelijke appartement in het representatieve deel. Deze delen samen omvatten vermoedelijk de privévertrekken van de stadhouder.

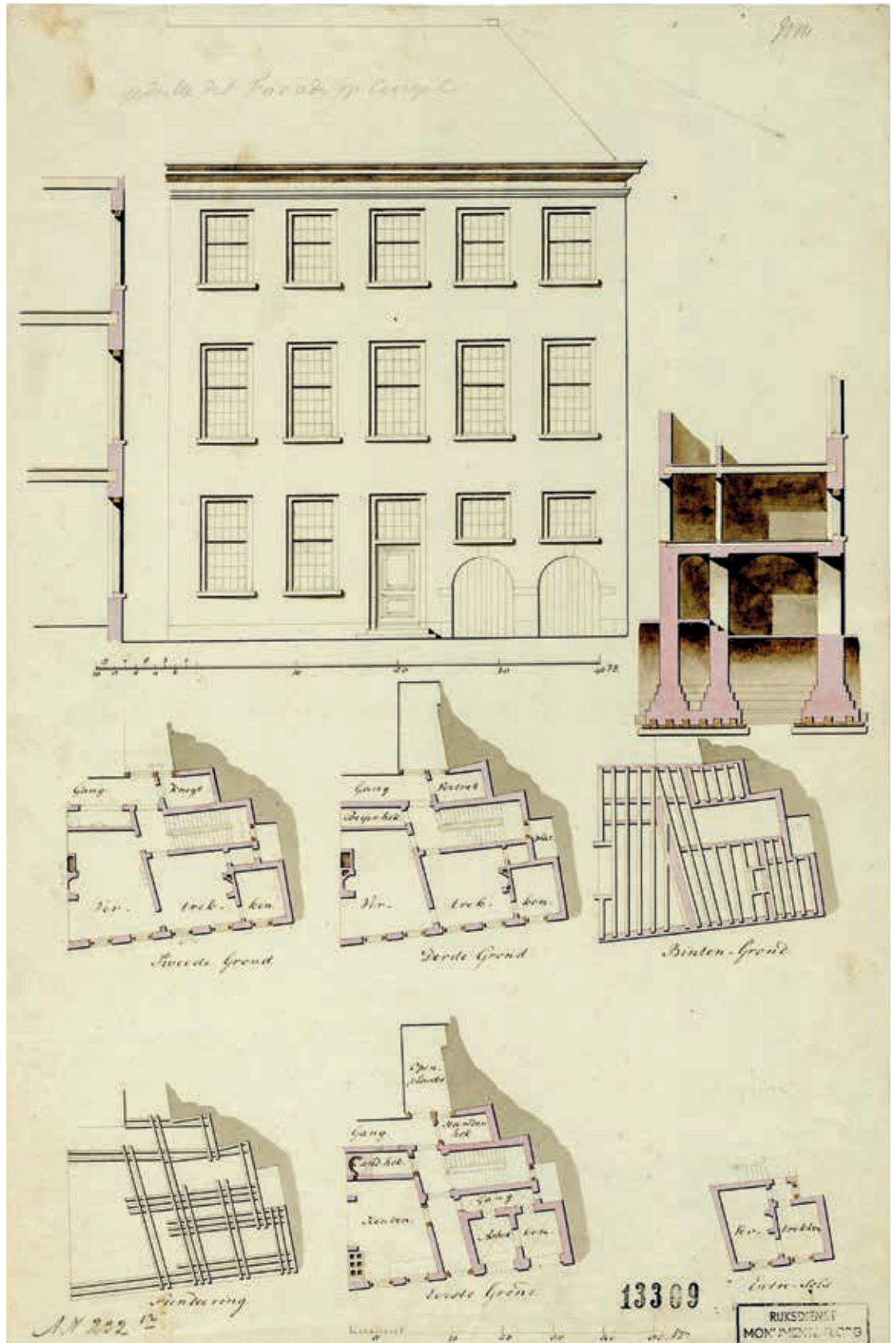
Op 25 februari 1777 waren de plannen zodanig gevorderd dat een eerste aanbesteding kon worden gehouden.³⁵ Ruim drie maanden later volgde de aanbesteding van het timmer-, metsel-, steenhouders-, loodgieters- en verfwerk. In 1782 werd een plan opge maakt voor de 'decoratiën der zaalen en Vertrekken voor de distributien der bel etage van den Nieuwen Bouw van het Stadhouders Quartier'.³⁶ In 1789 moesten 'de beide eetzaalen en de kabinetten naast de groote

danszaal en achter de groote eetzaal (...) nog bevoerd, geplafoneerd, gestucadoord, geverfd en verguld' worden. Pas in 1792 was het nieuwe Stadhouders Kwartier gereed.³⁷

VERWAARLOOSD EN HERSTELD

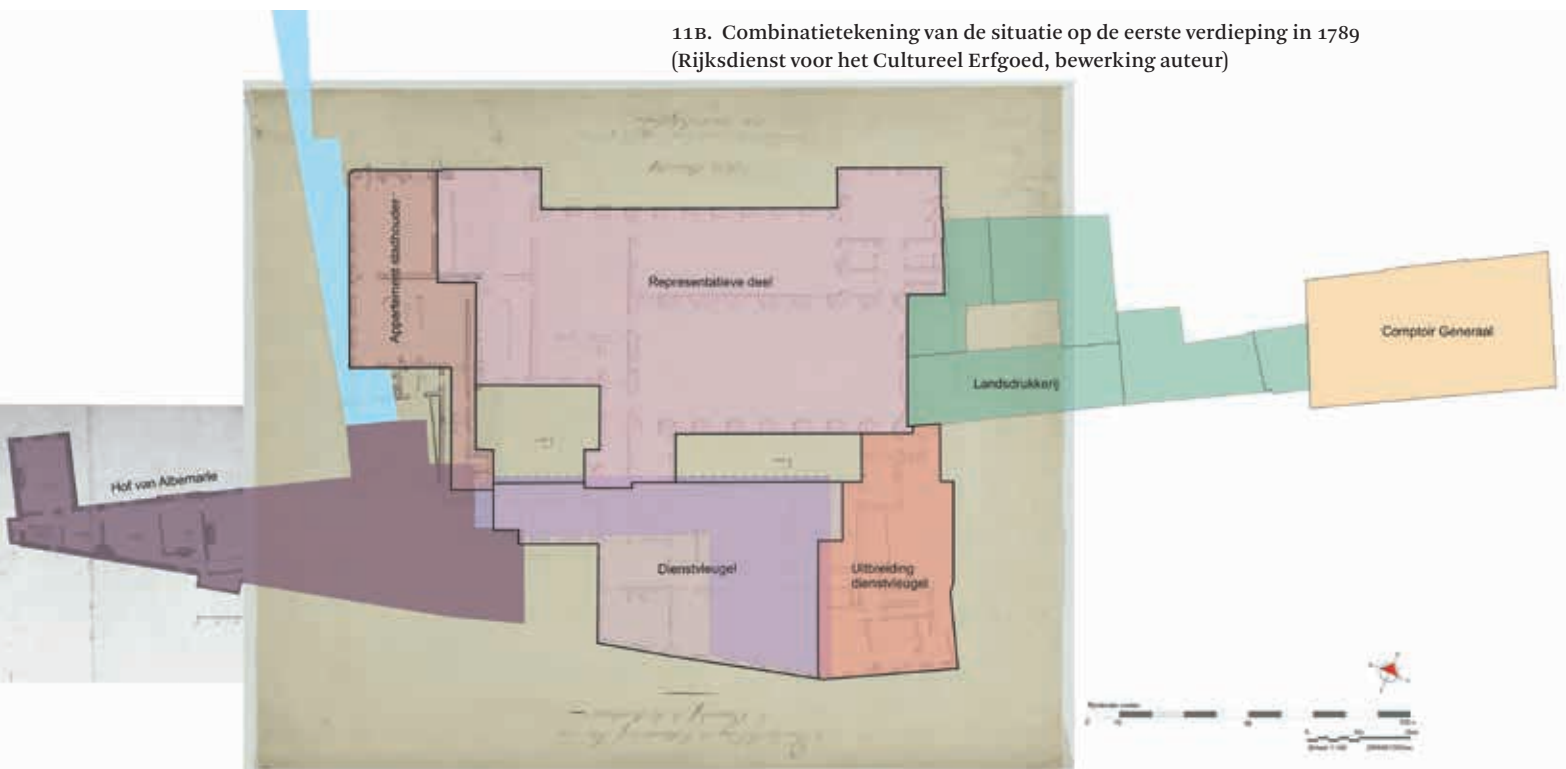
Erg lang heeft stadhouder Willem V niet van zijn nieuwe onderkomen gebruik kunnen maken. Na de intocht van de Fransen vluchtte hij op 18 januari 1795 naar Engeland om daar in ballingschap te gaan. In april 1796 werd de balzaal ingericht als vergaderzaal van de Bataafse Republiek. In 1806 volgde de instelling van het Koninkrijk Holland met Lodewijk Napoleon (1778-1846) als koning. De voormalige balzaal ging dienen als troonzaal, maar niet voor lang. Al na twee jaar nam

10. Plattegrond uit 1789 van de keukenuitbouw met begane grond, eerste en tweede verdieping. De ashokken op de begane grond hebben aan de zijde van de Hofsingel een rondboogopening (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

11A. Combinatietekening van de situatie op de eerste verdieping vóór de vernieuwing in 1777
(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerking auteur)

11B. Combinatietekening van de situatie op de eerste verdieping in 1789
(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerking auteur)

Lodewijk Napoleon zijn intrek in het stadhuis van Amsterdam, dat sindsdien het Paleis op de Dam heet. Op 11 mei 1808 luidde het koninklijk besluit 'alle onnodige sieraden uit het paleis weg te nemen', waarmee werd bedoeld op het nieuw Stadhoudelijk Kwartier. Onder 'onnodige sieraden' werden verstaan alle spiegels, marmeren schoorsteenmantels, geschilderde doeken, ornamenten, boiserieën, deuren, blinden en behangsels. Deze interieuronderdelen werden deels gebruikt bij de inrichting van het Paleis op de Dam en deels opgeslagen.³⁸ Het nieuwe Stadhoudelijk Kwartier werd een instituut voor militaire kwekelingen, een cadettenschool.

Na het vertrek van de Fransen in 1813 koos koning Willem I ervoor om niet meer op het Binnenhof te wonen. Om zijn invloed aldaar niet geheel te verliezen, vestigde hij er wel zijn Kabinet des Konings.³⁹ De toestand van de gebouwen zelf was troosteloos. Onder leiding van de Controleur van 's Lands Gebouwen, Adrianus J. Noordendorp (1780-1833) vonden in 1818 eerste aanpassingen plaats. De balzaal werd in 1828 aangepast door midden in de kap een lichtkoepel aan te brengen.⁴⁰

Slechter was het gesteld met het oude Stadhoudelijk Kwartier. Daar vonden begin negentiende eeuw enige herstellingen plaats, maar veel soelaas bood dat niet. In 1848 werd gehint op de sloop van de Buitenhofvleugel en de bouw van een nieuw bestuurscentrum. Van deze plannen kwam niets terecht.⁴¹ Achteraf gezien is het een wonder dat de Buitenhofvleugel er überhaupt nog staat. Aan de Hofvijverzijde was de situatie marginaal beter, vooral omdat de constructie van het gebouw van de Staten van Holland robuust was.

In de periode 1879-1883 werden de Hofkapel en het oude Stadhoudelijk Kwartier ingrijpend gerestaureerd en verbouwd.⁴² De kappen aan de Buitenhofzijde werden geheel vernieuwd, evenals het tussenlid tussen het gebouw van de Staten van Holland en de Hofkapel. Van dit tussenlid zelf bleef op het kabinet van Mary Stuart (Princesse Royale) na niet veel staan. Ook

de galerij aan het Binnenhof werd ingrijpend hersteld (dan wel in oude vorm herbouwd).⁴³ Tijdens de daaropvolgende verbouwing van het Binnenhof in 1913-1915 werd de uit 1881 stammende trap oostelijk van de Statenzaal vervangen door de huidige representatieve hal op de verdieping (afb. 12 bouwfase 14).⁴⁴ Ingrijpend was ook in 1915 de sloop van het Hof van Albemarle, dat moest wijken voor een verkeersdoorbraak tussen Buitenhof en Spui.⁴⁵ De rafelige rand die hierdoor op de zuidwesthoek ontstond, werd pas gerepareerd met de bouw van de Kortenhorstvleugel in 1960-1963 (afb. 12 bouwfase 15).

BESLUIT

Over de geschiedenis van het Binnenhof is het laatste woord niet gezegd en ook bij de huidige renovatie zullen nog veel relevante details aan het licht komen. Tijdens de werkzaamheden zal in de leeggekomen gebouwen aanvullend bouwhistorisch en archeologisch onderzoek worden gedaan. De uitkomsten van de bouwhistorische onderzoeken zijn vergeleken met al bekende historische gegevens in woord en beeld, waarbij historische tekeningen en plattegronden van de actuele situatie digitaal over elkaar heen werden gelegd en de ruimtelijke ontwikkeling van het complex kon worden verhelderd.

In dit artikel is de blik gericht op het onderkomen van de stadhouder, waarvan een deel tijdens het eerste stadhouderlijke tijdperk door de Staten van Holland in bezit werd genomen voor hun eigen nieuwe vergaderzaal. Compensatie verkregen de stadhouders later door uitbreiding naar het zuiden, waar uiteindelijk een geheel nieuw – maar slechts korte tijd gebruikt – Stadhoudelijk Kwartier werd gerealiseerd. Intrigerend is misschien wel dat de Balzaal van de stadhouder van 1814 tot 1992 de direct gekozen Tweede Kamer huisvestte en de vergaderzaal van de Staten van Holland sinds 1849 onderdak biedt aan de getrapte Eerste Kamer. Voor het gevoel had dat beter andersom kunnen zijn.⁴⁶

NOTEN

- 1 G.G. Calkoen, 'Het Binnenhof van 1247-1747', *Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen* 3 (1902), 35-182, in het bijzonder 48, 56, 149.
- 2 Relevant voor dit artikel zijn de rapporten: J.H. Heijenbroek en G.H.P. Steenmeijer [De Fabryck], *Binnenhofcomplex. Voormalige Hofkapel, Bouwhistorisch Onderzoek*, Utrecht 2018; F. Franken en P.C. van der Heiden, *Tweede Kamercomplex Binnenhof. Cultuurhistorisch onderzoek, acht hotspots*, Den Haag 2019; R. Stenvert en S. van Ginkel-Meester, *Stadhoudelijk Kwartier*

Binnenhof Den Haag.

- Cultuurhistorisch onderzoek met waardestelling* (BBA-rapport; 812), Utrecht 2018; idem, *Algemene Zaken Binnenhof Den Haag. Cultuurhistorisch onderzoek met waardestelling* (BBA-rapport 832), Utrecht 2019; idem, *Tweede Kamercomplex bouwdelen TK-A en TK-B Binnenhof's Gravenhage. Cultuurhistorisch onderzoek met waardestelling* (BBA-rapport; 893), Utrecht 2021 .
- 3 Aan de basis van dit artikel staan twee rapporten: Stenvert en Van Ginkel-Meester 2018 en Stenvert en Van Ginkel-Meester 2021 (noot 2).

- 4 C. Dumas, *Haagse stadsgezichten 1550-1800. Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum*, Zwolle/Den Haag 1991; A. de Klerk, *Bouwen aan de Hofstad. De geschiedenis van het bouwtoezicht in Den Haag 1250-1900, in sociaal en cultureel perspectief*, Delft 1998 (omslag).
- 5 Calkoen 1902 (noot 1), 103. Een Vlaamse gevel is een ter hoogte van de goot staande stenen dakerker, vaak voorzien van versieringen met daarin een venster.
- 6 Ook hier geldt dat alle ruimtes gepleisterd zijn en dat enkel op grond van

- plaats en dikte van de muren (in combinatie met andere bronnen) veronderstellingen gedaan kunnen worden. Voor de toeschrijving van de tekening, zie Dumas 1991 (noot 4), 18.
- 7 Grote bakstenen (kloostermoppen) in Vlaams verband, 29 × 13 × 7 cm, tien-lagenmaat 80-86 cm. De precieze omvang van het middeleeuwse muurwerk is moeilijk vast te stellen door vernieuwing van de buitenschil en beklamping van de gevels bij de restauratie van 1879-1883.
 - 8 Stenvert en Van Ginkel-Meester 2018 (noot 2), 24. In de originele zandstenen omlijsting, nu te vinden in de tuin van het Rijksmuseum in Amsterdam, bevinden zich steenhoudersmerken. De datering op het bordje aldaar met het jaartal 'circa 1600' is onjuist.
 - 9 Op afb. 2, gedateerd in 1598, staat de nieuwe toren al afgebeeld.
 - 10 Het platte dak was voorzien van een loden afdekking (nu een zinkvariant).
 - 11 De functie landsadvocaat werd sinds 1621 raadspensionaris genoemd.
 - 12 Maurits erfde de titel van zijn oudere halfbroer Filips Willem (1554-1618), waarna hij Maurits van Nassau werd genoemd.
 - 13 Calkoen 1902 (noot 1), 128 en noot 126.
 - 14 Calkoen 1902 (noot 1), 129; P.C. van der Heiden, *Raad van State. Binnenhof 1, 's-Gravenhage. Bouwhistorische verkenning*, 's-Gravenhage 2008, 3. Er zal geen sprake zijn geweest van een echte bordestrap, zoals de huidige achttiende-eeuwse trap op deze plek, maar eerder van een aanpassing van de oude achtkante spiltrap tot een wat ruimere spiltrap op vierkante grondslag, met een tussenbord op de verdiepingen. Een dergelijke spiltrap is nog te vinden in het Balcken-eindehuis aan de Dunne Bierkade 18 uit 1638. Nader onderzoek naar de restanten van deze trap in de binnenhoek ter plaatse van de kelder is nog in gang.
 - 15 Calkoen 1902 (noot 1), 129.
 - 16 De naamgeving kan verwarrend zijn. Maria Henriëtte Stuart, de vrouw van Willem II, wordt hier verder aangeduid als Mary Stuart en Maria II van Engeland, de vrouw van Willem III, als Mary II Stuart.
 - 17 P.C. van der Heiden, *Kabinet Mary Stuart I. Geschiedenis, constructie & technische staat van de schilderingen Binnenhof 22 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 2013, 7.
 - 18 J.J. Terwen en K.A. Ottenheim, *Pieter Post (1608-1669). Architect*, Zutphen 1993, 163-172.
 - 19 Terwen en Ottenheim 1993 (noot 18); zie ook P.E. Spijkerman (red.), *Eerste Kamer. Reflecties over de Vergaderzaal van de 'Chambre de Réflexion'*. *Ter gelegenheid van de ingebruikneming op 5 september 1995 na de restauratie en renovatie 1994-1995*, 's-Gravenhage 1995. Met name de kapconstructie boven de statenzaal met zijn relatief grote overspanning is opmerkelijk. Post had waarschijnlijk via Van Campen en Huygens inzicht in Italiaanse architectuurtraktaten waaronder die van Serlio en Palladio en baseerde daarop zijn ontwerp voor de kapconstructie. Zie ook R. Stenvert en E. Orsel, 'Jacob Roman, een innovatief ontwerper?', *Bulletin KNOB* 117 (2018) 2, 58-79. De constructie van de kap verdient nader onderzoek.
 - 20 Van der Heijden 2008 (noot 14), 3.
 - 21 Na een brand in 1678 in het pas nieuwe appartement van Mary II Stuart op de tweede verdieping kreeg haar slaapkamer aldaar een nieuw rijk bewerkt plafond, beschilderd door Theodoor van der Schuer (1634-1707). Dit plafond met een middendeel van 305 × 506 cm. hangt sinds de verwijdering in 1879 in het Rijksmuseum te Amsterdam, maar is daar na de laatste restauratie niet meer in de collectie opgesteld.
 - 22 Hij stelde daar een deel van de porseleincollectie van Mary II Stuart tentoon. Na verkoop in 1730 werd het gebouw verbouwd tot logement van de Vijf Steden van het Noorderkwartier.
 - 23 Calkoen 1902 (noot 1), 136.
 - 24 F.H. Schmidt, *Pieter de Swart. Architect van de achttiende eeuw*, Zwolle/Zeist 1999, 83.
 - 25 De Vijf Steden van het Noorderkwartier werd vriendelijk doch dringend verzocht naar een ander gebouw om te kijken. Dat vonden ze aan de Kneuterdijk (nu deel van de Raad van State). Begin negentiende eeuw werd het Hof van Albemarle onderdeel van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.
 - 26 Reconstructietekeningen daarvan door Jan Jehée uit 1999 in Schmidt 1999 (noot 24), 84, 86.
 - 27 Schmidt 1999 (noot 24), 89-105.
 - 28 Schmidt 1999 (noot 24), 146-147.
 - 29 P. van der Heijden en D. Valentijn, *Interieurs van het Binnenhof. Verscholen erfgoed in beeld*, Den Haag 2018, 72-81.
 - 30 Stenvert en Van Ginkel-Meester 2021 (noot 2), 38-39, 372-401.
 - 31 C.E. Zonneville-Heyning, 'Enkele kanttekeningen bij de inrichting van de nieuwe vleugel van het Stadhoudelijk Kwartier', in: *Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980), Haarlem 1981, 410-422, in het bijzonder 410.
 - 32 Het is niet met zekerheid vast te stellen of het tweede deel ook werkelijk de privévertrekken van de stadhouder bevatte, maar het is wel als een afzonderlijk deel ontworpen. Het komt globaal overeen met het huidige deel van de Raad van State in het oude Tweede Kamercomplex.
 - 33 Ook wel als Gunkel geschreven. Hij werd in 1743 geboren in Krodorf in het kleine Duitse vorstendom Nassau-Weilburg en volgde een opleiding bouwkunde in Giessen en Parijs. Vermoedelijk in 1767 kwam hij voor het eerst naar Den Haag, waar hij ging werken als assistent van de stadhoudelijke architect Pieter de Swart. Na diens dood werd hij de voornaamste architect van de Oranjes. Gunkel overleed in 1835 in Den Haag.
 - 34 In het Nationaal Archief bevindt zich een set van veertien bladen, doorgaans gedateerd in 1776 (Nationaal Archief 4.OPG, H299). Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) bevindt zich een tweede set van twintig tekeningen uit 1777 en later (Beeldbank RCE AT-0019 t/m AT-0038. Op de tekeningen zelf staat in potlood het nummer AN 232 1 t/m 20). Eveneens bij de RCE wordt een derde set tekeningen bewaard uit circa 1789 (Beeldbank RCE VE-1409 t/m VE-1429). Vgl. R.J. van Pelt, 'Het Binnenhof als speelplaats voor architecten', in: R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Spliethoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum*, Dieren 1984, 137-152, waar echter enkel de eerste serie tekeningen aan de orde komt.
 - 35 De eindverantwoordelijkheid voor de bouw lag bij de controleur-generaal der fortificatiën van Holland, Cornelis J. van der Graeff (1734-1812). De dagelijkse leiding had architect Gunkel en de Controleur der Domeinen, Govert van der Linden, met assistentie van Johan van Westenhout (ca. 1754-1823).
 - 36 G. Rosa de Carvalho-Roos, 'Binnenhof 1a-3: van "Nieuwbouw" tot "Oudbouw"', in: P.E. Spijkerman (red.), *Tweede Kamer. Van doolhof naar Eenheid. Ter gelegenheid van de ingebruikneming op 22 februari 1996 na de restauratie en renovatie 1994-1996*, 's-Gravenhage 1996, 17-49, in het bijzonder 24. Uitgebreider, maar meer gericht op het interieur is: T. Rosa de Carvalho-Roos, 'Hoe houdt de stadhouder hof? Een speurtocht naar het decor waartegen het dagelijks leven van de stadhouders Willem IV en Willem V zich afspeelde in de Stadhoudelijk Kwartieren van het Haagse Binnenhof', *Oud-Holland* 116 (2003) 3/4, 121-223.
 - 37 Zonneville-Heyning 1981 (noot 31).
 - 38 Vaststaat dat ten minste één schoorsteenmantel uit het Binnenhof een plek in het Paleis op de Dam kreeg; Rosa de Carvalho-Roos 1996 (noot 36), 36 en Rosa de Carvalho-Roos 2003 (noot 36), 124-125.
 - 39 D. Smit, *Het belang van het Binnenhof. Twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering*, Amsterdam 2015, 103.
 - 40 Zie ook: Spijkerman 1996 (noot 36).
 - 41 L. van Tilborg, *Nooit gebouwd Den Haag*, Amersfoort 2019, i.h.b. 56-62. Smit 2015 (noot 39).
 - 42 Opmerkelijk genoeg is een klein deel van de kapconstructie van de hofkapel uit de tijd van de uitbreiding uit 1688

- gewaard gebleven; Stenvert en Van Ginkel-Meester 2019 (noot 2), 274.
- 43 Zie ook: Spijkerman 1995 (noot 19).
- 44 Van der Heijden en Valentijn 2018 (noot 29), 130-136.
- 45 Een van de stucplafonds en een schouw uit een andere kamer zijn

herplaatst in de in 1915-1917 naar plannen van Knuttel ontworpen uitbreiding van het Ministerie van Koloniën (TK-C). R. Stenvert en S. van Ginkel-Meester, *Uitbreiding Koloniën & Grenadierspoort Binnenhof Den Haag. Cultuurhistorisch onderzoek met Waardstelling*, Utrecht

- 2019 (BBA-rapport 866), 63, 68-69, 162-165.
- 46 In de eerste periode tussen 1815 en 1848 werden de leden van de Eerste Kamer door de vorst zelf benoemd, later werden ze door de Provinciale Staten gekozen. Zie ook Smit 2015 (noot 39).

DR. ING. R. STENVERT studeerde HTS Bouwkunde en architectuurgeschiedenis. Hij is architectuur- en bouwhistoricus en was tot voor kort vennoot bij BBA: Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis in Utrecht. Als hoofdauteur werkte hij aan de serie *Monumenten in Nederland* (1995-2006) en publiceerde hij over onder meer bouwstijlen en bouwhistorie, architectenbureaus, baksteen, jongere kerkkappen en moderne bouwmaterialen.

VESTIGES OF STADHOLDERS

RESIDING AND RULING IN THE WESTERN SECTION OF THE BINNENHOF

RONALD STENVERT

In anticipation of the current major restoration of the Binnenhof, the home of the Dutch parliament, building historians conducted research into this historically important complex of buildings in The Hague. This article focuses on the western part of the complex and the role played there by the stadholder and the States of Holland. In the northwest corner of the Binnenhof, an L-shaped Knights' House arose in the middle of the fourteenth century with a residence for the stadholder on the first floor while the ground floor was used by the States of Holland.

In 1585 Prince Maurits took up residence in this part of the Binnenhof and to underline his status had a tower built on the northwest corner (completed 1604). Later he had his accommodation expanded (1620-1621). His successor Frederik Hendrik further expanded the accommodation with an extruded corner containing private quarters for his son William's wife (Mary Stuart). With the death of William II in 1650, the first stadholderless period (1650-1672) began. The States of Holland seized on this opportunity to reinforce their claim to the buildings by demolishing part of the recent expansion on the Hofvijver side and building a prominent new meeting place.

As a consequence of the war with the French in 1672, William III became stadholder and to compensate for the lost space he commissioned an expansion of the

complex on the south side (1677-1678). After the death of his wife Mary II Stuart, he had a stately house built for his favourite, the 1st Earl of Albemarle, on the south edge of the Prinsentuin in circa 1695. William's death in 1702 ushered in the second stadholderless period until the threat of war in 1747 led to the appointment of William IV as stadholder. At this point the accommodation at the Binnenhof was deemed to be too small for the court and plans for a new palace were drawn up.

What his father had been unable to achieve, William V accomplished. Existing buildings in the southwest corner made way for new stadholder quarters, but not until the States of Holland had built a new Comptoir-Generaal (money office) a little further away in 1777. In 1779 work on new quarters commenced. They consisted of a representative section in the Binnenhof, an apartment for the stadholder with an entrance on the Buitenhof and a service wing – the Cingelhuis – on the south side. The latter replaced the service wing of the Court of Albemarle. The new accommodation was finished by 1792, but just three years later William V was forced into exile, after which the newly formed Batavian Republic turned the ballroom into a meeting room, which served as the chamber of the House of Representatives from 1814 to 1992. The chamber of the States of Holland has been in use by the Senate since 1849.